

GAGAUZ TÜRKÇESİNDE AÇAN EDATI İLE KURULMUŞ CÜMLELER

Yrd. Doç. Dr. Nadejda CHİRLİ
Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
nchirli@gmail.com

Özet

Gagauz Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ile birlikte Oğuz grubunu teşkil etmektedir. Gagauz Türkçesini Oğuz grubunun diğer kollarından ayıran en önemli özelliklerinden biri söz dizimidir. Gagauz Türkçesi devrik cümlelerin çokluğu ile dikkat çekmektedir. Bu özellik sadece Gagauz Türkçesine mahsus olmayıp, bugün Türkiye Türkçesinde ve çağdaş Türk lehçelerinde de görülmektedir. Oğuz grubunda devrik cümleyi en çok kullanan Gagauz Türkçesidir. Gagauz Türkçesinde bağlı birleşik cümlelerin yapısı oldukça karışıktır. Yarıya yakın bağlama edatı bulunmaktadır. Edatlara bakıldığında hem Gagauz Türkçesine ait olanlar hem de Gagauz Türkçesine Farsça, Rusça, Bulgarca, Moldovanca gibi dillerden geçmiş olanlar görülmektedir. Söz konusu bağlama edatları dört grupta toplanabilir. Bu edatların görevi sıralama, açıklama, sebep, sonuç, amaç, zaman vb. anlamlarıyla cümleleri birbirine bağlamak, aralarındaki ilişkinin yönünü belirlemektir. Bu yazıda, sadece açan bağlama edatını ele alarak, önce açan edatı ile ilgili bilgi verilecek, daha sonra da bu edatla bağlı birleşik cümle türünün yapısı, anlamı ve işlevi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gagauz Türkçesi, açan, edat, birleşik cümle.

THE SENTENCES FORMED WITH AÇAN PARTICLE IN GAGAUZ TURKISH

Abstract

Gagauz Turkish forms the Oghuz group along with the Turkish languages spoken in Turkey, Azerbaijan and Turkmenistan. One of the most important characteristics which distinguish the Turkish language spoken by Gagauz from the Turkish spoken by the other branches of Oghuz groups is syntax. Gagauz Turkish is known with frequent use of inverted sentences. This feature is seen not only in Gagauz Turkish but in Turkish language and contemporary Turkish dialects. Gagauz Turkish is the one that uses inverted sentences most in the Oghuz group. The structures of compound and complex sentences are quite complicated in Gagauz Turkish. There are approximately 20 conjunctions. When these conjunctions are considered, it is noticed that there are both the ones that belong to Gagauz Turkish and the ones that are taken from other languages such as Persian, Russian, Bulgarian and Moldovan.

These conjunctions can be divided into four groups. The functions of the conjunctions are to combine sentences by order, explanation, reason, result, purpose, time, etc. and to indicate the relationship among the sentences. In this paper only the conjunction "açan" will be taken into consideration; first, brief information about the conjunction "açan" will be given; then, the structure, meaning and function of the sentences combined with this conjunction will be focussed.

Key Words: Gagauz Turkish, açan, particle, compound sentence.

GİRİŞ

Gagauz Türkçesinin (bundan sonra GT) cümle yapısıyla ilgili bazı çalışmalar bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalarda, kelime grupları, cümle türleri, cümleler arasındaki anlam ilişkileri ve anlatım teknikleri gibi konular üzerinde az durulmuştur. GT'nin cümle yapısı üzerinde duran ve ilk çalışmaları yapan N. Dmitriyev ve L. Pokrovskaya'dır. N. Dmitriyev *Gagauzskiye Etüdi* adlı çalışmasında bağlı birleşik cümlelerin çeşitlerini vermiş ve bazı cümle bağlaçlarının asli ve ikincil anlamları üzerinde durmuştur. Daha sonra L. Pokrovskaya *Grammatika Gagauzskogo Yazıka. Fonetika i Morfologiya* adlı monografisinde cümle bağlaçlarını ele alarak daha fazla bilgi vermektedir (Gaydarji, 1981: 4). Söz dizimiyle ilgili çalışmaların daha çok A. Gaydarji tarafından ele alındığı görülmektedir. A. Gaydarji çalışmalarında genellikle bağlı birleşik cümleler üzerinde durmuş ve bu cümlelere çeşitli örnekler vermiştir. Ayrıca, A. Menz ve N. Özkan da bu konuyu ele alarak bağlaçlarla bağlı birleşik cümleleri incelemişlerdir (Menz, 1999; Özkan, 1996).

GT'yi Oğuz grubunun diğer kolları olan Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinden ayıran en önemli özelliklerinden biri söz dizimidir. GT'nin kendi cümle yapısı özellikleri içinde de söz dizimi oldukça farklı ve dikkat çekicidir. GT'de devrik cümlelerin çokluğu göze çarpmakta ve bu özelliğin çeşitli sebepleri üzerinde durulmaktadır. Kowalski, GT'deki söz diziminin Türk söz diziminden tamamıyla farklı bir yabancı dilden yapılmış edebî tercüme intibakını verdiğini söyler ve ayrıca Slav-tesiri üzerinde durur. Cümle devrikliğini yalnız bu sebeplere bağlamak yeterli olmaz, çünkü GT'nin cümle yapısı sadece devrik cümlelerle değil basit cümlelerle de izah edilmektedir (Kowalski, 1949). Eğer Kowalski'nin dediği gibi Slavcanın etkisi altında kalmış bir dil olsaydı, GT'deki cümleler hep devrik olurdu. Halk ağzından derlenen folklor metinlere, edebî ve akademik eserlere ve ders kitaplarına bakıldığında GT söz diziminin kendine özgü bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Tam olarak Slavcaya benzememekle birlikte bazı cümle yapılarında Slavcanın etkisi görülüyor, fakat bazı cümle yapıları bu dilin tesiriyle izah edilemez. Aslında GT'nin söz dizimi, araştırmacılar için yeni sayılabilecek birçok sorunu içermektedir. GT konuşma diline dayalı yeni bir yazı dilidir.

GT'de cümleler arasında bağlantıyı sağlayan çok sayıda bağlama edatı bulunmaktadır. Bu edatlar yardımıyla aralarında anlam ilişkisi olan iki veya daha fazla cümleyi birbirine bağlamak mümkündür. GT'de yirmiye yakın bağlama edatı bulunmaktadır. Bunlar: *açan* "-dığı zaman, -diğında, -iken", *allelem/allele/alle* "herhalde, sanırım", *ama, ancak, ani* "ki", *aniki, bari/bare/barikim* "bari", *bekim* "belki", *bile* "bile", *birii, bolay* "yeter ki", *da/de/ta/te, deyni/dein* "çünkü", *eer/er/eerlem* "eğer", *kanı/kandı/köna* "güya", *ki, makar, makar ki, makar ani, neçinki, nicä/nical/nicel/nasıl, onuştan o* "nun için", *osa* "oysa", *osaydı/osıydı, raz* "eğer", *sa* "ise", *sansın/sansıl/sanki, uj* "güya", *zerä/zere/zeräm/zerem* "zira". (Gaydarji, 1981; Özkan, 1996: 183-190; Pakrovskaya, 1997). Bağlama

edatlarının görevi, sıralama, açıklama, sebep, sonuç, amaç, zaman vb. anlamlarıyla cümleleri birbirine bağlamak, aralarındaki ilişkinin yönünü belirlemektir. Edatlar, hem GT'ye ait olanlar hem de GT'ye başka dillerden (Farsça, Rusça, Bulgarca, Moldovanca) geçmiş olanlar vardır. Söz konusu bağlama edatları dört grupta toplanabilir:

1. Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde bulunanlar: *ki, kaçan/haçan, zere/zerä, çünkü, eer* "eğer", *makar, osa* "oysa" gibi;
2. Slav dillerinden geçenler: Rus. *raz*; Bul. *uj/uş*;
3. GT'ye ait olanlar: *ani, birii, künü/kandı/köna*;
4. Birleşik olanlar: *aniki, makar ki, makar ani, neçinki, ölä ki*.

Bu çalışmada, açan bağlama edatıyla kurulmuş bağlı cümle türü ele alınarak, bu cümle türünün yapısı, anlamı ve işlevi art zamanlı ve eş zamanlı olarak incelenmeye çalışılacaktır.

açan bağlama edatı Uygur döneminden itibaren tarihî Türk lehçeleriyle (Karahanlı, Harezmi ve Çağatayca dönemi eserlerinde *kaçan* "ne zaman ki, -dığı zaman, -dığında"; Kıpçak döneminde *kaçan/ haçan/ haşan/ kaşan* "ne zaman, ne vakit, vakti ki; -dığı zaman, -dığında" KTS: 122; Batı Türkçesinde *haçan/ kaçan* "ne zaman, na zaman ki, her ne zaman, vaktaki, nasıl, ne suretle" YTS: 121) çağdaş Türk lehçelerinde (GT. açan "ne zaman ki" GTS: 4, Az.T. *haçan* "ne zaman, ne vakit" Az.TBS: 426 gibi) kullanılmış ve kullanılmaktadır. Eski Türkçenin ikinci dönemi olan Uygurcada *kaçan* ile kurulmuş birleşik cümlelerin kullanıldığı görülmekte, fakat Orhon Abidelerinde bu tür cümleye rastlanmamaktadır (Akalin, 1998/1: 6; Önler, 2007: 340). Önler, *kaçan* ile başlayan yardımcı cümle türlerine, Uygurcaya farklı dillerden yapılan çeviri metinlerde rastlandığını, başta Soğdca, Toharca olmak üzere çeşitli dillerden Budizm, Maniheizm ve Hıristiyanlığa ilişkin dinsel metinler Uygurcaya çevrilirken, metinlerin Türkçe söz dizimine uygun biçimde çevrilmesi yerine, daha kolay bir yol tutulduğunu, kaynak dildeki asıl yapının korunduğunu ve bu yapının *kaçan* yardımıyla, olduğu gibi aktarıldığını belirtmiştir. Akalin ise, zaman bildiren yardımcı cümlelere sahip bu birleşik cümlelerin Uygur metinlerinde geçmesini sadece çeviri edebiyatına bağlamanın yanlış olduğunu, Turfan ve Kan-çou bölgesinde farklı yapı ve kaynaktan gelen pek çok dilin yaşadığını ve bu dillerin birbirini etkilemiş olabileceğini belirtmektedir. *kaçan* edatının Eski Anadolu Türkçesi döneminin metinlerinde de zaman cümlelerin kuruluşunda görev aldığına ve kullanımın yaygınlaştığına dikkat çekmiş ve Eski Anadolu Türkçesinde *kaçan kim* şeklinde de kullanılan bu bağlaçla kurulmuş birleşik cümlelerin, yazı dilinde *çün, çünkü* vb. bağlayıcılarla kurulan birleşik cümlelere göre daha eski olduğunu belirtmiştir (Akalin, 1998/1: 9).

Bugün Türkiye Türkçesinde yer almayan, ancak Anadolu ağızlarıyla çağdaş Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılmaya devam eden ve cümleye "ne zaman, ne zaman ki, -dığı zaman, nasıl, mademki" gibi anlamlarını katan bağlama edatı

görevindedir (Yavuzarslan, 1993: 316). GT' de de açan edatı sık kullanılan bağlama edatlarından biridir.

açan bağlama edatı ile kurulmuş ve çekimli bir fiile sahip cümle, kendinden önce veya sonra gelen bir cümleye bağlanmaktadır. Bu bağlantı, anlam açısından bir bağlantıdır. Söz konusu bağlama edatını taşıyan cümle, ana cümlenin bildirdiği hareketin gerçekleşme zamanını göstermektedir. Bulunduğu cümleye *ne zaman, o zaman* anlamlarını katmaktadır.

1. GT'DE AÇAN İLE BAĞLI BİRLEŞİK CÜMLELERDE ŞEKİL

GT'de **açan** ile bağlı birleşik cümlelerde, yardımcı cümleler ana cümleden önce veya sonra bulunabilir.

*Açan düzüldü kolhozlar, küülerdä yaşamak isleelendi. (Gaydarji, 1981: 50)

(Kolektifler kurulduğunda köylerde hayat iyileşti.)

*Açan bakérlar, hepsi gargalar koyun olmuşlar. (Kirli, 2001: 109-112)

(Baktıkları zaman/ bakınca/ baktıklarında bütün kargalar koyun olmuş.)

*Uşakları da dev eti istardı, açan ona gittik... (Güngör, Argunşah, 2002: 280)

(Ona gittiğimizde/ gittiğimiz zaman, çocukları da dev eti isterdi.)

İlk iki örnekte yardımcı cümle ana cümleden önce (YC + AC), üçüncü örnekte ise yardımcı cümle ana cümleden sonra (AC + YC) gelir.

Yukarıdaki örnek cümleleri Türkiye Türkçesine değişik şekillerde aktarmak mümkündür. İlk örneği ele alarak Türkiye Türkçesine aktaralım.

*Açan düzüldü kolhozlar, küülerdä yaşamak isleelendi.

"Kolektifler kurulduğunda köylerde hayat iyileşti."

"Kolektifler kurulduğu zaman köylerde hayat iyileşti."

"Kolektifler kurulduğu an köylerde hayat iyileşti."

"Kolektifler kurulduğu vakit köylerde hayat iyileşti."

"Kolektifler kurulunca köylerde hayat iyileşti."

"Ne zaman ki kolektifler kuruldu, köylerde hayat iyileşti"

Hangi anlatım şeklinde olursa olsun bu cümlelerin derin yapısı iki ayrı cümleden oluşmaktadır. Yüzey yapıda ise yukarıda belirttiğimiz gibi cümleleri çeşitli şekilde ifade etmek mümkündür.

İster *açan* isterse diğer bağlama edatları ile kurulmuş cümleler olsun derin yapıda iki ayrı olayı tek bir cümlede ve birleşik cümlede ifade etme şekli GT'nin anlatım zenginliklerinden biridir. *açan* ile bağlı birleşik cümlelerin derin yapılarına "açan ile bağlı birleşik cümlelerin yapısı" bölümünde ele alınacaktır.

GT'de *açan* edatının cümle içerisindeki sıralanışında bir kurallılık olmadığı gibi yardımcı cümle içerisinde de kurallılık söz konusu değildir. Bu durumda yardımcı ve ana cümlelerin yer değiştirmesinde herhangi bir anlam değişikliği olmadığı gibi, yardımcı cümlenin de anlamı değişmemektedir. Örneğin,

***Açan** suyun içinde bulunurdum.

Suyun içinde **açan** bulunurdum.

(Suyun içinde bulunduğum zaman)

***Açan** düzöldü kolhozlar.

Kolhozlar **açan** düzöldü.

(Kolektifler kurulduğu zaman)

Örneklerden görüldüğü gibi yardımcı cümlede *açan* edatının yeri değişse de yardımcı cümlenin anlamı değişmemektedir. Her iki örnekte de şekil farklı, fakat anlamları aynıdır.

Bilindiği gibi zaman cümleleri, ana cümlenin yüklemindeki hareketin zamanını bildirirler. Bildirdikleri bu zaman, ana cümlenin bildirdiği zaman ile aynıdır. Bu nedenle zaman cümleleri, ana cümle yüklemiyle eş zamanlıdır. GT'de bu tür cümleleri *-dİğİ/-dUğU* zaman zarf-fiil grubu ve *-dİğİndA/ -dUğUndA, -IncA/-UncA* zarf-fiil eklerinin yardımıyla Türkiye Türkçesinde ifade etmemiz mümkündür. Yardımcı cümlede bildirilen zaman, ana cümlede bildirilen hareketin yapıldığı zamanı işaret etmektedir.

***Açan** Kati oldu 15 yaşında öldü onun anası. (Gaydarji, 1981: 57)

(Kati 15 yaşında olduğunda (olduğu zaman, olunca) annesi öldü.)

GT'de *açan* bağlama edatı ile kurulmuş birleşik cümlelerde ana cümle ve yardımcı cümlenin yüklemelerinin zaman uyumu içerisinde olmaları gerekir. *açan* ile bağlanan yardımcı cümlelerin ana cümle ile olan zaman bağlantısı şu şekilde kurulmaktadır.

Yardımcı cümle	Ana cümle
-ér, -er	-ér, -er; -m ^o ş; emir kipi; yok; isim yüklemi
-AcAk, -cAk	-AcAk, -cAk; emir kipi
-D ^o	-d ^o ; m ^o ş idi, var/yok idi
-m ^o ş	-m ^o ş; -Ar; -r imiş
-Ar, -r idi	-Ar, -r idi; -d ^o idi; yok idi
-D ^o idi	D ^o idi; -D ^o

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi GT'de de *açan* bağlama edatıyla bağlı birleşik cümlelerin yüklemelerinin isim yüklemi olması dikkati çekmektedir. İsimler, fiillerin aldığı bütün zaman eklerini alırlar.

Fiil cümlelerinde olduğu gibi isim cümlelerinde de zaman uyumu vardır. Yardımcı cümle ile ana cümlenin isim yüklemelerinin zaman uyumu, hareketin durumunu belirlemektedir.

**Açan* bakmış, arkadaşının başı yok. (Güngör, Argunşah, 2002: 329)

(*Baktığında/ baktığı zaman arkadaşının kafası yokmuş.*)

**Açan* kavadarların var, neçin yalnız gezersin? (Gaydarji, 1981: 56)

(*Arkadaşların varsa, niçin yalnız geziyorsun?*)

GT'de *açan* ile bağlı birleşik cümleler, yardımcı cümle ile ana cümlenin yüklemeleri aynı zaman eklerini aldıkları durumda, yardımcı cümle ile ana cümledeki hareketin aynı zamanda oluşunu, art arda oluşunu veya sürekliliğini göstermektedir.

1.1. Hareketin Aynı Zamanda Oluşu

Hem yardımcı cümle hem de ana cümlenin yüklemeleri *-ér*, *-er* ya da *-D^o* zaman eklerini aldıkları durumlarda her iki cümledeki hareket aynı zamanda ya da paralel olarak geçmektedir.

**Açan* bän bişey okuerım, işitmierim bişey, ne olér dalayımda. (Gaydarji, 1981: 54)

(*Ben bir şey okuduğum zaman ne olup bittiğini duymuyorum. // Ben bir şey okurken olan hiçbir şeyi duymuyorum.*)

1.2. Hareketin Art Arda Oluşu

Hem yardımcı cümle hem de ana cümlenin yüklemeleri *-D^o*, *-AcAk*, *-Ar*, *-r* zaman eklerini almış ise, ana cümlenin hareketinin gerçekleşmesi yardımcı cümlenin hareketinin gerçekleşmesinden sonra gelmektedir. Art arda yapılan hareketleri ifade etmekte kullanılan bu cümlelerde, anlam ve zaman açısından bir derecelendirme bulunmaktadır. İkinci cümlede bildirilen hareketin gerçekleşmesi, birinci cümleye bağlıdır. Birinci cümlede hareket gerçekleşecek, ardından buna bağlı olan ikinci cümlenin hareketi meydana gelecektir. Bu cümleler arasında zaman bakımından bir derecelendirme söz konusudur. Birinci cümledeki hareketin zamanı, ikinci cümledeki hareketin zamanından öncedir.

**Açan* etiştirler sandıın dibinä, Mani çıkardı bir maavi adam gölmää.

(Gaydarji, 1981: 54)

(*Mani sandığın dibine ulaşınca (ulaştığında/ ulaştığı zaman) bir mavi erkek gömleği çıkardı.*)

Örnekten görüldüğü gibi yardımcı cümle, ana cümlenin zamanını bildirmekte, böylece zarfını teşkil etmektedir.

1.3. Hareketin Sürekli Oluşu

Hem yardımcı cümle hem de ana cümlenin yüklemeleri -Ar, -r idi (ya da yardımcı cümlenin yüklemi -D^o, ana cümlenin ise yoktu sözcüğü) zaman eklerini almış ise hareketin geçmişte sürekli yapıldığını göstermektedir.

*Açan işlârdim ilk brigadada, dayma gelârdim evä. (Gaydarji, 1981: 54)

(İlk grupta çalıştığım zaman daima eve giderdim. // İlk grupta çalışırken daima eve giderdim.)

1.4. Ana Cümlenin Hareketi Yardımcı Cümlenin Hareketinin Gerçekleştiği Zamanın İçerisinde Gerçekleşmesi

Yardımcı cümlenin yüklemi -Ar, -r idi, ana cümlenin yüklemi -D^o idi zaman eklerini aldığı durumlarda, ana cümledeki hareket yardımcı cümledeki hareketin gerçekleştiği anda geçmiştir.

*Açan Kırmızı Asker çekilârdi gün duusuna, bize getirdiydiler bir ranen ofitser. (Gaydarji, 1981: 55)

(Kırmızı asker doğuya çekildiği zaman/ çekildiğinde bize yaralı bir subay getirdiler.)

2. GT'DE AÇAN İLE BAĞLI YARDIMCI CÜMLELERİN ANLAMI

GT'de açan ile bağlanan yardımcı cümleler zaman ve şart anlamını vermektedirler. Bazen yardımcı cümle hem zaman hem de şart ifade edebilmektedir.

2.1. Zaman Bildiren Yardımcı Cümleler

GT'de açan ile bağlanan yardımcı cümlelerin asıl anlamı zaman bildirmektir. Böylece ana cümlenin zarfı olurlar.

*Açan puluklar olacék hazır, sän göster onnarı bana. (Güngör, Argunşah, 2002: 315)

(Puluklar hazır olduğunda/ olunca onları bana göster.)

*Açan işider bu lafları padişah, akli alınér. (Güngör, Argunşah, 2002: 313)

(Padişah bu lafları duyunca/ duyduğu zaman, akli gidiyor.)

*Sän neçin çıkarméérsın kalpaanı, açan karşı gelersin padişahınnan.

(Güngör, Argunşah , 2002: 312)

(Padişahın ile karşılaştığında/ karşılaştığın zaman neden kalpağını çıkarmıyorsun.)

*Tuku dapturu gelmiş, açan bir sıcak el diimiş onun yanaana.

(Güngör, Argunşah, 2002: 275)

(Sıcak bir el yanağına değdiğinde/ değince Tuku birden sıçradı.)

2.2. Şart Bildiren Yardımcı Cümleler

GT'de açan ile bağlanan yardımcı cümlenin zaman bildirmenin yanında şart da ifade edebilmektedir. Yardımcı cümlenin yüklemi, hareketin durumunu ya da işaretini şimdiki zamanda veriyorsa cümleye şart anlamı katmaktadır. Dmitriyev ve Gaydarji çalışmalarında söz konusu bağlayıcının zaman anlamı dışında şart anlamını da ifade ettiğine dikkat çekmişlerdir (Gaydarji, 1981: 3; 55). Bu anlamdaki kullanılışa GT'de sık sık rastlanmaktadır. Yardımcı cümle şekil olarak zaman gösteriyor olsa da şart anlamı taşımaktadır. Örneğin,

*Açan o kadar bilgiçsin, sölä bana tölä bir iş. (Gaydarji, 1981: 55)

(Eğer o kadar bilgiliysen, bana öyle bir iş söyle.)

*Açan ölä adet sizdä, var nasıl gidäsin, kayıl olmuş devlär.

(Güngör, Argunşah, 2002: 277)

(Eğer sizde adet öyle ise, gidebilirsiniz, razı olmuş devler.)

*Al, demiş anası, açan sana lüzüm. (Güngör, Argunşah, 2002: 260)

(Eğer sana lazımsa al, demiş anası.)

*Nası avcı sän, bre adam, açan tüfään yok. (Güngör, Argunşah, 2002: 246)

(Bre adam, tüfeğin yoksa sen nasıl avcısın)

*Açan diilsin yaşımda, ne durıysın karşımda. (Gaydarji, 1981: 55)

(Yaşıtım değilsen, niye duruyorsun karşımda.)

*Açan borcun yok, evlen. (Gaydarji, 1981: 56)

(Borcun yoksa, evlen.)

Örneklerden görüldüğü gibi hem ana cümle hem de yardımcı cümlenin yüklemeleri hareketin sürekliliğini vermektedir.

Yardımcı cümlede şart anlamının olup olmadığını anlayabilmek için açan bağlama edatının yerine eer "eğer" bağlama edatı ve yükleme de -sA şart eki getirildiğinde cümlede anlam bozukluğu olmazsa, bu yardımcı cümle kesin şart anlamı taşıyor demektir. Örnek olarak yukarıda verilen cümleleri ele alacak olursak:

***Açan** o kadar bilgiçsin, sölä bana tölä bir iş.

Eer o kadar bilgiçsen, sölä bana tölä bir iş.

***Açan** ölä adet sizdä, var nasıl gidäsin, kayıl olmuş devlär.

Eer öläysä adet sizdä, var nasıl gidäsin, kayıl olmuş devlär.

*Al, demiş anası, **açan** sana lüzım.

Al, demiş anası, **eer** sana lüzımsa.

*Nası avcı sän, bre adam, **açan** tüfään yok.

Nası avcı sän, bre adam, **eer** tüfään yoksa.

***Açan** diilsin yaşımda, ne durıysın karşımda.

Eer diilsän yaşımda, ne durıysın karşımda.

***Açan** borcun yok, evlen.

Eer borcun yoksa, evlen.

Örneklerden her iki durumda da cümledeki anlamın değişmediği görülmektedir. Çünkü bu örneklerdeki **açan** bağlama edatı **eer** "eğer" bağlama edatı ile anlam açısından tamamen örtüşmekte ve şart bildirmektedir.

2.3. Hem Zaman Hem de Şart Bildiren Yardımcı Cümleler

Bazen **açan** ile bağlanan yardımcı cümlelerin anlam açısından hangi gruba dâhil edileceğini tespit etmek zordur. **açan** ile bağlanan yardımcı cümleler hem zaman hem de şart anlamı verdiği için tasnifi zorlaştırmaktadır. Bu durumda sadece yardımcı cümlenin anlamına değil, bütün cümlenin anlamına bakmak gerekir.

*Neylän alayım şal sana, **açan** deriyi satamadım. (Gaydarji, 1981: 63)

(Sana neyle şal alayım, deriyi satamadım ki...// Sana şal almadım, çünkü deriyi satamadım.)

*Diildi lüzım adanasın, **açan** bilärdin yapamacaanı. (Gaydarji, 1981: 54)

(Yapamayacağını bilirdin, söz vermeseydin.// Yapamayacağını bildiğin için söz vermemeliydin. // Madem yapamayacağını bilirdin, söz vermemeliydin.)

Yukarıda verilen bu iki örnekte yardımcı cümlenin zaman mı yoksa şart anlamını mı ifade ettiğini belirlemek zordur. Bu tür örneklerde yardımcı cümleler aynı zamanda *zaman-şart*, *şart-sonuç* veya *sebeup-sonuç* ifade etmektedirler. Yardımcı cümle ile ana cümle arasında anlam bağı yoktur.

GT'de **açan** ile bağlı birleşik cümleler, bazı şartlara uyum sağlamayı ve kabullenmeyi de ifade etmektedir. Bu tür cümlelerin yapısı diğer cümlelerin

yapılarına göre farklıdır. Söz konusu cümlelerde *açan* bağlacı, yardımcı cümlede *da ve kâr*, ana cümlede ise *hep, genä, da* sözcükleriyle birlikte kullanılmaktadır (Gaydarji, 1981: 66).

*Cenktä sınaşersın hepsinä. Uyuklardık akoplarda, *açan* sık gürültü **da** yapardı tunnar. (Gaydarji, 1981: 66)

(Savaşta her şeye alışıyorsun. Toplar sıkça gürültü yaptıklarında *da* siperlerde uyuklardık.)

Açan kâr* pek uzaa kazlar uçiy, **gene (hep) auşamneyn eve döniylar.

(Gaydarji, 1981: 66)

(Kazlar çok uzaklara uçsalar *da* akşamleyin yine (*hep*) eve dönüyorlar.)

3. GT'DE AÇAN İLE BAĞLANAN YARDIMCI CÜMLENİN ANA CÜMLENİN BİR ÖĞESİNİ AÇIKLAMA DURUMU

GT'de *açan* ile bağlanan yardımcı cümlelerin ana cümlenin öznesini, nesnesini, dolaylı tümleci ve zarf tümlecini veya yüklemine açıkladığı durumlar görülmektedir. Duruma uygun birer örnek vermekle yetineceğiz.

*Geçti **o vakıt**, *açan* boyarlar soyardılar bizi. (Gaydarji, 1981: 59)

(Zenginlerin bizi soydukları zamanları geçti.)

*Şindiyä kadar unudamıerim **o günü**, *açan* bastım peduçilişçedä seftä eşik aşırı. (Gaydarji, 1981: 59)

(Pedogojik okulunun kapısına ilk kez bastığım günü unutamıyorum.)

*İlkyaz – **yılın o türlü zamanı**, *açan* kolhozçular çıkérlar kira sürmää.

(Gaydarji, 1981: 59)

(Kolhozçular (işçiler) tarlayı sürmeye çıktıkları ilkyaz, yılın bir meusimidir.)

*Taa **o avşam**, *açan* döndüm Kişinöv'dan evä, yolculuk ettim poézdlan.

(Kirli, 2001: 441)

(Kişinöv'dan evä döndüğüm daha o akşam, trenle yolculuk ettim.)

***Oradan**, *açan* yetişersin köşeye, çekeder bulgar maalesi. (Gaydarji, 1981: 61)

(Köşeye yetiştiğinde, (*oradan*) bulgar mahallesi başlıyor.)

Son örnekte *oradan* sözcüğü belirsizlik ifade ettiği için asıl olayın geçtiği yerin belirtilmesi gerekir. Bu da *açan* ile verilmektedir. GT'de yardımcı cümleler *açan* yerine *nerde/ näända* ya da *nicä/ nasıl* bağlayıcıları ile bağlanabilmektedirler.

Bu durumda GT'de aynı anlamda, fakat şekil olarak farklı üç çeşit cümle karşımıza çıkmaktadır. Yani bir cümleyi üç ayrı bağlayıcıyla görebiliriz. Cümleler şekil olarak farklı görünse de anlam olarak aynıdır. Söz konusu örneklere GT'de sık sık rastlanmaktadır. Bu tür örneklerde yardımcı cümle ana cümlenin önünde yer almaktadır. Konuşma dilinde bu üç çeşit cümleden kulağa daha yatkın olanı tercih edilmektedir (Gaydarji, 1981: 61).

Oradan, **açan** yetişersin köşeye, çekeder bulgar maalesi.

Oradan, **nerde/ näända** yetişersin köşeye, çekeder bulgar maalesi.

Oradan, **nicä/nasıl** yetişersin köşeye, çekeder bulgar maalesi.

Örneklerden görüldüğü gibi yardımcı cümlenin ana cümleden önce, açıklayıcı kelimedenden (*oradan*) sonra geldiği görülmektedir. GT'de açıklayıcı kelime yardımcı cümleden sonra da gelebilmektedir. Bu durumda her iki cümlede anlam değişikliği görülmez.

Oradan, **açan** yetişersin köşeye, çekeder bulgar maalesi.//

Açan yetişersin köşeye, oradan çekeder bulgar maalesi.

4. GT'DE AÇAN İLE BAĞLI BİRLEŞİK CÜMLELERİN YAPISI

GT'de açan ile bağlı birleşik cümlelerde yardımcı cümle ile ana cümle kendi bütünlüğü içerisinde basit olabileceği gibi *ani/ ani ki/ ki*'li birleşik cümle, iç içe birleşik cümle veya sıralı cümle yapısında da olabilir. Bu bölümde bütün yapılarla değinmeden birkaç örnekle yetineceğiz.

4.1. Yardımcı Cümle ile Ana Cümlenin Basit Olduğu Cümleler

*Açan girer o içeri, aydutlar yok içerde. (Gaydarji, 1981: 51)

(O içeri girdiği zaman haydutlar içerde yoktu.)

Verilen örnekte, basit bir yardımcı cümle ve basit bir ana cümleden oluşan birleşik cümle bulunmaktadır:

YC. Açan girer o içeri.

AC. Aydutlar yok içerde.

Birinci cümledeki cümle başı edatı, başında bulunduğu cümleyi zaman bildirme işleviyle ardından gelen ikinci cümleye bağlamaktadır. Birleşik cümlenin derin yapısı şu şekildedir:

1. /Açan/ girer o içeri.

2. Aydutlar yok içerde.

4.2.Yardımcı Cümlelerin Basit Ana Cümlelerin Birleşik Olduğu Cümleler

*Sabaylen, açan babuylan dādu uyanmışlar, dışarda hava artık güneşmiş, kuşçazlar cıvıldaşmışlar. (Güngör, Argunşah, 2002: 273)

(*Sabahleyin, neneyle dede uyanınca/ uyandıkları zaman, hava artık güneşliymiş, kuşçağızlar cıvıldaşmış.*)

Bu örnekte, basit bir yardımcı cümle ve sıralı bir ana cümleden oluşan birleşik cümle bulunmaktadır:

YC. *Sabaylen, açan babuylan dādu uyanmışlar.*

AC. *Dışarda hava artık güneşmiş, kuşçazlar cıvıldaşmışlar.*

Yukarıdaki birleşik cümlelerin derin yapısı birbirleriyle bağlantılı üç ayrı cümleden oluşmaktadır.

1. *Sabaylen, açan babuylan dādu uyanmışlar.*

2. *Dışarda hava artık güneşmiş.*

3. *Kuşçazlar cıvıldaşmışlar.*

Derin yapıdan da görüldüğü gibi ikinci ve üçüncü cümlelerdeki yargının gerçekleşmesi birinci cümleye bağlıdır. *Neneyle dede uyandığı zaman (uyanınca) dışarda hava güneşliymiş, kuşlar cıvıldaşmış.* Bütün bunlar neneyle dedenin uyanmasından sonra olmuştur. İkinci ve üçüncü cümlelerdeki hareketler birinci cümledeki hareketin ardından gerçekleşmiştir.

*Açan bir kerä hızlanmış, yarı yerādan yetişmiş da geri dönmüş.

(Güngör, Argunşah, 2002: 269)

(*Bir kere hızlandığında yarı yere kadar yetişmiş ve geri dönmüş.*)

Bu örnekte, yardımcı cümle basit cümle yapısında, ana cümle bağlı birleşik cümle yapısındadır. Bu cümlelerin derin yapısına bakacak olursak birbiriyile bağlantılı üç ayrı cümle görürüz.

*Sān olacan padişaha güvä!- demişler askerciler açan görmüşler altın üzüü.

(Güngör, Argunşah, 2002: 295)

(*Askerler altın yüzüğü görünce, sen padişaha damat olacaksın, demişler.*)

Yardımcı cümlesi basit cümle yapısında, ana cümle iç içe birleşik cümle yapısındadır.

YC. *Açan görmüşler altın üzüü.*

AC. *Sān olacan padişaha güvä! – demişler askerciler*

4.3. Yardımcı Cümle ve Ana Cümlenin Birleşik Olduğu Cümleler

Yardımcı cümlenin basit olabileceği gibi birleşik cümle yapısında da olabilir. Örneğin,

*Açan biraz toplamış kendini hem silkinmiş, Dimitraş deärmiş:

-Ne zamandan beri bän bu tavşanı kolléırım. (Güngör, Argunşah, 2002: 279)

(Dimitraş kendini biraz toparlayıp silkindiğinde (toparladığı ve silkindiği zaman), ben ne zamandan beri bu tavşanı koruyorum, diyormuş.)

YC. Açan biraz toplamış kendini hem silkinmiş.

AC. Dimitraş deärmiş: -Ne zamandan beri bän bu tavşanı kolléırım.

Örnekte, yardımcı cümle bağlı birleşik cümleden, ana cümle ise iç içe birleşik cümleden oluşmaktadır. Bu birleşik cümlenin derin yapısına bakıldığında ise birbiriyle bağlantılı dört ayrı cümle görülmektedir.

1. Açan biraz toplamış kendini.
2. Hem silkinmiş.
3. Dimitraş deärmiş.
4. Ne zamandan beri bän bu tavşanı kolléırım.

4.4. Yardımcı Cümle Birleşik Ana Cümlenin Basit Olduğu Cümleler

Bu yapıdaki birleşik cümleye taradığımız metinlerde rastlanmadı. Metinlerde birleşik cümle içinde ana cümlenin basit, açan ile bağlı iki yardımcı cümlesi olan birleşik cümleler tespit edildi. Bu tür birleşik cümlelerde yardımcı cümleler genellikle ortak özneye sahip olmakla birlikte, özneleri ortak olmayan örneklere de rastlanmaktadır.

*Açan bizä misafirlär gelecek, hem açan biraz duracéz, çakıcıkları bileyerek dev eti istemää başlayın. (Güngör, Argunşah, 2002: 277)

(Misafirler bize gelince ve biz biraz durunca çakıcıkları bileyerek dev eti istemeye başlayın.)

YC. Açan bizä misafirlär gelecek, hem açan biraz duracéz.

AC. Çakıcıkları bileyerek dev eti istemää başlayın.

Bu örnekte zaman bildiren iki yardımcı cümle görülmektedir. Fakat bu cümlelerin özneleri farklıdır. Birinci cümlede özne *misafirler*, ikinci cümlede ise *biz*'dir. Bu birleşik cümlede art arda yapılan hareketler görülmektedir.

SONUÇ

GT'de *açan* bağlama edatıyla kurulmuş cümleleri incelediğimiz bu çalışmada vardığımız sonuçlar şunlardır:

Metinlerde tespit ettiğimiz *açan* bağlama edatıyla kurulmuş yardımcı cümlelerin GT'de yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. *açan* ile kurulmuş aynı yapıdaki cümlelere sadece GT'de değil, Uygurca döneminden itibaren tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde de kullanılmasıdır.

Bağlı birleşik cümlelerde, yardımcı cümlelerin ana cümleye *açan* yerine *nerde/ nâanda* ya da *nicâ/nasıl* bağlama edatlarıyla bağlanabilmeleri ve bu cümlelerin şekil olarak farklı görünse de anlam olarak aynı olmasıdır.

açan bağlama edatıyla bağlanan yardımcı cümlelerin zaman ve şart anlamıyla ana cümleye bağlanabilmesidir.

Yardımcı cümle şeklen bağımsız cümleler olarak görünse de ana cümleye bağlı bulunmaktadırlar. Bu bağlantı anlamı bütünleyen bir bağlantıdır. Yardımcı cümle bağlandığı cümledeki hareketin gerçekleştiği zamanı gösterir. Yardımcı cümledeki hareketin belirtilen hareketin hemen ardından ana cümledeki hareket gerçekleşmektedir. Bundan dolayı, yardımcı cümledeki hareketin bildirdiği hareket bir anlık, ikinci dereceden bir harekettir.

açan ile bağlı cümleleri birbirinden ayrı bağımsız cümleler olarak düşünmemek gerekir. Bu cümleleri Türkiye Türkçesine aktarırken yardımcı cümleleri zarf-fiil grubu hâline getirmek ve böylece onu ana cümledeki zarf unsuru olarak kullanmak gerekir. Ancak, yardımcı cümle bazen ana cümledeki öznesi, nesnesi, dolaylı tümleci ve yüklemi açıklayıcı durumda da olabilmektedir.

Üzerinde durduğumuz birleşik cümlede yardımcı cümle ana cümleden önce veya sonra gelebilmektedir.

Yardımcı cümle ve ana cümle kendi bütünlüğü içerisinde basit cümleler olabildiği gibi *ani/ ani ki/ ki*'li birleşik cümle, iç içe birleşik cümle veya sıralı cümle yapısında da olabilir. Yardımcı cümlelerin birleşik cümle olması durumunda, *açan* bağlama edatı, yüklemelerden esas yargı bildireni ana cümleye zaman işleviyle bağlamaktadır. Ana cümle zaman ve kip açısından yardımcı cümleye uymaktadır. Ancak, yardımcı cümle ile ana cümle yüklemelerinin farklı kiplerle çekildiği de görülmektedir.

Yardımcı cümle ile ana cümle öznelerinin çoğu zaman ortak olduğu görülmektedir. Tabii buna karşılık özneleri ortak olmayan örnekler de vardır.

açan ile bağlı birleşik cümlelerin çoğunlukla fiil cümlesi olduğu görülmektedir. Yardımcı cümleler genellikle fiil cümlesidir. Fiil cümlelerin yanı sıra isim cümleleri de görülmektedir.

açan ile bağlanan birleşik cümlelerin yardımcı cümlenin yüklemi belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, istek çekiminde olabilir. Taradığımız metinlerde şart ve emir çekimlerine rastlanmadı.

Yardımcı cümlenin yüklemi çoğunlukla basit çekimlidir. Buna karşılık az sayıda birleşik çekimli yüklem de bulunmaktadır. Bu birleşik zamanlar da genellikle belirli geçmiş zamanın hikaye birleşik çekimidir.

açan ile bağlı yardımcı cümleler olumlu olarak kullanılmaktadır. -mA olumsuzluk ekini almış olumsuz yardımcı cümle yok denecek kadar azdır. yok sözcüğü ile yapılan olumsuz cümleler de görülmektedir.

KISALTMALAR

AC	: Ana cümle
Az.T	: Azerbaycan Türkçesi
Az.TBS	: Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük
GT	: Gagauz Türkçesi
GTS	: Gagauz Türkçesi Sözlüğü
KTS	: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
YC	: Yardımcı cümle
YTS	:Yeni Tarama Sözlüğü*

KAYNAKÇA

- AKALIN, Ş.Halûk (1998). Dede Korkut Kitabı'nda Geçen Bir Cümle Türü Üzerine. *Bellekten 1998, S.1*, Ankara: TDK Yayınları, 1-28.
- _____, (1995). Eski Anadolu Türkçesinde Cümle Başı Edatlarıyla Kurulmuş Cümleler. *Türk Dili Dergisi*, S.518, Ankara: TDK Yayınları, 156-163 .
- AKDOĞAN, Yaşar (1999). Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük. İstanbul: Beşir Yayınevi.
- GAYDARJİ, G.A. (1981). *Gagauzskiy Sintaksis. Pridatoçniye Predlojeniya Soyuznogo Podçineniya*. Kişinev: Ştiintsa Yayınları.
- GAYDARJİ, G.A., Koltsa, E.K., Pokrovskaya, L.A. ve Tukan, V.P. (1991). *Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü* (Aktaranlar İ. Kaynak; M.Doğru), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÜNGÖR, Harun, Argunşah, Mustafa (2002). *Gagauz Türkleri. Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KİRLİ, Nadejda (2001). N. Baboğlu'nun "Legendanın İzi" adlı eserinde birleşik cümleler. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

- KOWALSKI, Tadeusz (1931). (Cev. Ö. Faruk Akün), Kuzey-Doğu Bulgaristan Türkleri ve Türk Dili. *Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.III, S. 3-4 (31 Mart 1949), İstanbul.
- MENZ, Astrid (1999). *Gagausische Syntax: Eine Studie zum Kontaktinduzierten Sprachwandel*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ÖNLER, Zafer (2009). Tarihsel Metinlerde kim ve kaçan kim Bağlaçlı Cümle Türü. (Edit. H. Develi) *27-28 Ağustos Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi*, C. 1, İstanbul: Kültür Üniversitesi Yayınları, 339-354.
- ÖZKAN, Nevzat (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri. Giriş-Ses Bilgisi-Cümle-Sözlük-Metin Örnekleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- POKROVSKAYA, L.A. (1990). *Grammatika Gagauzskogo Yazıka*, Kişinev: Lumina Yayınları.
- _____, (1997). *Souremenniy Gagauzskiy Yazık: (Kurs Lektsiy)*, Komrat: Tipar Yayınları.
- POKROVSKAYA, L.A. Arabacı, N., Tanasoglu, D. (1959). *Gagauz Dili. Gagauz Şkolaların 4-5. ci klassları için*, Kişinev.
- TOPARLI, R, Vural, Hanifi, Karaatlı, Recep (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (1. Baskı). Ankara: TDK Yayınları: 835.
- YAVUZARSLAN, Paşa (1993). Anadolu Ağızlarında *ha (*ka) Zamirinin Türevleri. *Türkoloji Dergisi*, C. XI-1, Ankara: 309-320.
- Yeni Tarama Sözlüğü* (Düzenleyen: Cem Dilçin), Ankara: TDK Yayınları: 503.